

IRZYKOWSKI KAROL – krytyk literacki, prozaik, dramaturg, eseista, ur. 27 I 1873 w Błaszkowej k. Jasła, zm. 2 XI 1944 w Żyrardowie.

I. pochodził ze zubożałej rodziny ziemiańskiej. Do gimnazjum uczęszczał w Brzeżanach, Złoczowie i we Lwowie. Studiował germanistykę na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie (1889–1893), pod kierunkiem R. M. Wenera, który był wydawcą i komentatorem twórczości F. Hebbła. Z powodu utraty majątku przez ojca, I. zmuszony był przerwać studia i od 1894 pracował jako nauczyciel w gimnazjum w Brzeżanach. W 1898 osiedlił się we Lwowie, gdzie pracował jako stenograf i sprawozdawca sądowy i parlamentarny, prowadził m.in. stenogram wykładów i odczytów wygłaszanych przez S. Brzozowskiego. Współpracował z Lwowskimi gazetami, głównie z „Przełędem Społecznym, Politycznym i Literackim”.

W 1903 opublikował powieść *Pałuba. Sny Maryi Dunin* (Lw 1903, Wr 1981), która została uznana za dzieło prekursorskie ze względu na zainteresowanie tematyką dotyczącą podświadomości i mechanizmów racjonalizacji czynów. Dzieło, opierając się na dogłębnej analizie psychologicznej i postawie szczerości, pozostawało w zgodzie z założeniami ideowymi modernizmu, zrywając jednocześnie z młodopolskim programem artystycznym. Jest ono jednym z pierwszych w literaturze europejskiej dzieł, których głównym tematem jest proces powstawania i funkcja utworu literackiego. Dzieło I. jest prekursorskie także ze względu na sposób psychologicznej interpretacji, przypominającej Freudowską psychoanalizę, a wyprzedzającej wiele formuł psychologii indywidualnej A. Adlera.

Początki pisarstwa I. zbiegły się z rozkwitem lwowskiego środowiska Młodej Polski (J. Kasprówic, L. Staff), jednak nie łączyły go z tym środowiskiem istotne związki ideowe, raczej czuł się związany myślowo z programem S. Przybyszewskiego. Kolejną publikacją I. było studium *Fryderyk Hebbel jako poeta konieczności* (Stanisławów 1907), stanowiące nie tyle dzieło historycznoliterackie, ile wykład własnych poglądów filozoficzno-estetycznych, egzemplifikowanych na przykładzie pisarstwa F. Hebbła, którego *Dzienniki* I. przełożył na język pol.

W 1908 zamieszkał w Krakowie i podjął pracę w rządowej agencji prasowej (jako stenograf-korespondent) oraz redakcji dziennika „Nowa Reforma”.

Opublikował broszurę w obronie S. Brzozowskiego posądzonego o współpracę z „ochraną”, pt. *Lemiesz i szpada przez sądem publicznym* (Lw 1908).

Głównym dziełem krytycznym I. jest zbiór studiów *Czyn i Słowo. Glosy sceptyka* (Lw 1913), w którym przeanalizował sytuację pol. literatury współczesnej, oraz przedstawił własny ideał literacki, oparty na przeświadczeniu o samoistnych wartościach literatury, których realizacji upatrywał w piśmiennictwie modernistycznym. Postawa ideowa I. nazwana została (J. Benda) „klerkizmem”, a polega ona na uznaniu kultury umysłowej za dziedzinę autonomiczną, tylko pośrednio łączącą się z polityką i sferą życia praktycznego.

Po I wojnie światowej I. przeniósł się do Warszawy, gdzie był (1919–1933) kierownikiem biura stenogramów w Sejmie, prowadził ożywioną działalność krytycznoliteracką i publicystyczną m.in. w „Robotniku” (choć jego związki z ideologią socjalistyczną były odległe, a teorię marksistowską odrzucał), w którym w latach 1924–1934 ukazywały się jego recenzje teatralne, oraz w „Wiadomościach Literackich” i „Pionie”. W tym czasie opublikował następujące książki: *Dziesiąta Muza. Zagadnienia estetyczne kina* (Kr 1924, Wwa 1977⁴) – dzieło prekursorskie na tle światowej literatury o filmie; *Prolegomena do charakterologii* (Lw 1924), zawierające poglądy na temat psychologii osobowości; *Walka o treść. Studia z literackiej teorii poznania* (Wwa 1929), dotyczące dyskusji m.in. na temat literatury, charakteru przełomów literackich w Polsce, stosunku treści i formy w dziele literackim, programu poezji awangardowej; *Beniaminek. Rzecz o Boyu-Żeleńskim* (Wwa 1933), zawierające polemikę z Boyem-Żeleńskim, w działalności którego dostrzegał wcielenie wszystkich zwalczanych przez siebie – spływających literaturę – tendencji, m.in. zastępowania złożoności intelektualnej anegdotą i plotką; wystąpienie to było starciem dwóch stylów myślenia o kulturze (publikacja ta spowodowała zerwanie współpracy z „Wiadomościami Literackimi”); *Słoń wśród porcelany. Studia nad nowszą myślą literacką w Polsce* (Wwa 1934), omawiające dyskusje wokół literatury Polskiej. W 1933 został powołany do pierwszego składu Polskiej Akademii Literatury. W 1938 opublikował *Lżejszy kaliber. Szkice – próby dna – aforyzmy* (Wwa 1938).

W czasie okupacji brał udział w warszawskim konspiracyjnym życiu literackim. W Powstaniu Warszawskim uległy zniszczeniu rpsy prac, które wó-

wczas przygotowywał; na skutek ran odniesionych w powstaniu zmarł w szpitalu w Żyrardowie.

Pośmiertne wyd. prac I.: *Cieęższy i lżejszy kaliber. Krytyki i eseje* (Wwa 1957); *Spod ciemnej gwiazdy. Wybór nowel* (Wwa 1958); *Notatki z życia. Obserwacje i motywy* (Wwa 1964); *Recenzje teatralne. Wybór* (Wwa 1965); *Myśli* (Wwa 1974); *Aforyzmy* (Wwa 1975); *Wybór pism krytycznoliterackich* (Wr 1975); *Wiersze. Dramaty* (Kr 1977); *Nowele* (Kr 1979); *Dziesiąta muza, oraz Pomniejsze pisma filmowe* (Kr 1982); *Alchemia ciała i inne szkice oraz aforyzmy* (Wr 1996); *Pisma teatralne* (I–IV, Kr 1997); *Dziennik* (I–II, Kr 1998–2001); *Pisma rozproszone* (I–V, Kr 1998–2001); *Listy. 1897–1944* (Kr 1999).

I. był jedną z najwybitniejszych postaci okresu Młodej Polski i dwudziestolecia międzywojennego. Choć przyznawał się do związków z modernizmem dominującym w latach jego młodości, to jego racjonalizm poprowadził go w całkowicie samodzielnym kierunku. Reprezentował typ poszukiwacza intelektualnego, którego celem było dotarcie do walorów myślowych i literackich piśmiennictwa. Krytykę literacką uważał za równoprawną literaturze, za współtworzenie, a nie tylko interpretację utworów literackich. Jako krytyk pozostawił po sobie warsztat myślowy przydatny w każdej epoce. I. rozpatrywał w swych pracach najważniejsze zagadnienia i zjawiska literackie – od Młodej Polski po awangardę międzywojenną. Celem krytyki jest wg I. ujawnianie założeń i przyczyn ukrytych w utworach i programach artystycznych, które nie zawsze uświadomione są przez samych twórców.

Na pracy pisarskiej, zwł. krytycznoliterackiej I., odcisnęła piętno jego rozległa kultura filozoficzna, mimo iż deklarował w swych autocharakterystykach obojętność dla tej dziedziny poznania, akcentując znaczenie inspiracji płynących ze źródeł literackich. Propagując racjonalistyczny styl myślenia, włączał do niego przemyślenia nawiązujące do irracjonalistycznych kierunków w filozofii, estetyce, psychologii (A. Schopenhauer, S. Freud, B. Croce); akcentując poznawczy aspekt sztuki, nie negował jej cech ekspresyjnych. Przyjmował pogląd (wprowadzony do estetyki przez J. G. Herdera i J. G. Hamanna), że poezja jest najbardziej pierwotnym rodzajem mowy, wyrażającym uczucia i emocje, jednak uważał, iż w nie mniejszym stopniu jest ona wiedzą – wyprzedzającą poznanie naukowe – o miejscu człowieka w świecie i wśród innych ludzi. W jego pojęciu literatura poznaje te obszary rzeczywistości, które

nie zostały dotąd poznane przez naukę i jej pojęcia. Jest więc odkrywaniem i problematyzowaniem nieznanymi obszarów ludzkiej egzystencji, a nie wyrażaniem w swym języku tego, co już zostało przez naukę poznane. Rozwój nauki, wkraczającej w dziedziny opanowane dotychczas przez literaturę powoduje konieczność szukania coraz nowych, niezbadanych obszarów rzeczywistości. W każdym momencie historycznym literaturę można charakteryzować zarówno jako formę ucieczki od zjawisk już usystematyzowanych, jak i zwiastuna przyszłych systematyzacji. Rozwój kultury i literatury jest ustawicznym ruchem – wymianą „hierarchii” (system uznawanych powszechnie wartości) i „aktualności” (idee, przeżycia, dążenia, które wynikają z nowych doświadczeń i nie znalazły jeszcze miejsca w istniejącym systemie wartości). Funkcją twórczości jest nobilitacja „aktualności” przez włączenie jej w obowiązujący system wartości, a także weryfikacja ustalonych systemów przez eliminację wartości przebrzmiałych.

Koncepcje I. wykraczają poza obszar literatury, dotyczą także innych dziedzin kultury. Mimo iż nie zostały przez ich twórcę usystematyzowane i przedstawione w formie pełnego wykładu, lecz jedynie na marginesie szkiców i artykułów krytycznych poświęconych poszczególnym dziełom literackim i ich autorom, wywarły ogromny wpływ na współczesne myślenie o literaturze. I. uważany jest, obok S. Brzozowskiego, za najwybitniejszą postać pol. krytyki literackiej pierwszej poł. XX w.

Pion 24–25 (1938) (poświęcony w całości I.); H. M. Dąbrowolska, *O Karolu I. Wspomnienie biograficzne i komentarze do dzieł, oraz Karola I. część nie wydanych rękopisów*, Łódź 1947; J. Lipiński, *Pałuba jako program literacki I.*, *Prace Polonistyczne* 7 (1949), 137–157; K. Wyka, *Modernizm polski*, Kr 1959, 199–245; K. Wyka, *PSB X* 166–170; J. Sławiński, *FPS* 130–131; *Klerk heroiczny. Wspomnienia o Karolu I.*, Kr 1976; E. Szary-Matywiecka, *Książka – powieść – autotematyzm. (Pd „Pałuby” do „Jedynego wyjścia”)*, Wr 1979; S. Jedynak, *I. Karol*, w: tenże, *Etyka w Polsce. Słownik pisarzy*, Wr 1986, 71–72; B. Winklowska, *Karol I. Życie i twórczość*, I–III, Kr 1987–1994; A. Dobosz, „*Dzienniki*” *Karola I.*, *Kultura* 7–8 (1996), 203–205; *Recepcja literacka i proces literacki. O polsko-niemieckich kontaktach literackich od*

modernizmu po okres międzywojenny, Kr 1999; B. Sienkiewicz, *Między
rewelacją a repetycją. Od Przybosia do Herberta*, Pz 1999.

Małgorzata Kowalewska